

LA REVOLUCIÓ ESPORTIVA: EL SINDICAT DE BOXEJADORS PROFESSIONALS DE LA CNT*

*Gerard Pedret
Universitat de Barcelona*

DESEMBRE 2004

133

EBRE 38

Resumen

El estudio del fenómeno deportivo es hoy día un terreno poco investigado por nuestra historiografía, en la que persiste la tendencia a realizar de los estudios sobre deporte poco más que un recuento de títulos, campeonatos, récords, ídolos, etc. Huyendo de esta línea, el presente estudio propone profundizar en algunas cuestiones relacionadas con la sociabilidad libertaria para plantear como, lejos de presentar una realidad cultural y social cerrada, el mundo libertario demostró una gran permeabilidad y capacidad de adaptación a los cambios de la sociedad y a la evolución de la coyuntura política.

Palabras clave: Boxeadores profesionales, CNT.

* Aquest text és fruit d'una investigació doctoral en curs a la Universitat de Barcelona i finançada pel Ministerio de Educación, Cultura y Deportes a través del seu programa de beques de Formació del Professorat Universitari (FPU) (convocatòria 2002, referència beca AP2002-1129).

Abstract

The study of the sport phenomenon is nowadays a topic misinvestigated by our historiography, in which the trend to carry out of the studies on sport persists little more than a counting of titles, championships, records, idols, etc. Out of this line, the present study suggests deepening in some related questions with the libertarian sociability to suggest as, far from presenting a closed cultural and social reality, the libertarian world proved a great permeability and tailorability to the changes of the society and to the evolution of the political situation.

Keywords: Professional boxers, CNT.

Esport i societat de masses

Durant la dècada dels trenta es consolida a Catalunya la dinàmica de popularització i espectacularització del fenomen esportiu iniciada en anys precedents. La intensa expansió del seu marc associatiu durant els primers anys de la dècada es fa difícil de desvincular del clima d'eufòria popular esdevingut amb el canvi de règim, de manera que l'accés generalitzat de les classes populars a la pràctica esportiva s'articulà, sovint, com una plataforma d'accés a la cultura i també com una forma d'accés a la política.

També aquesta vinculació de la pràctica esportiva a l'acció política mantenia la mateixa dinàmica de dècades precedents, a l'igual que la resta de països occidentals. Així, ja en els anys de la Mancomunitat, el catalanisme polític incorporà l'esport i la cultura física com un instrument renovador i disciplinador per als joves, i a través d'idees intrínseques a la pràctica esportiva, (esforç, coordinació, etc.) s'estengué la convicció que a través de l'equilibri del cos es podria arribar a un "equilibri social", és a dir, a una pacificació d'una societat en tensió permanent. Amb la desintegració del projecte polític de la Lliga, fou el catalanisme republicà qui prengué la iniciativa. Des de setmanaris com *L'Esport Català* (Barcelona, 1925-1927), *La Nau dels Esports* (Barcelona, 1929-1930) o *La Rambla* (Barcelona, 1931-1935) s'engegaren campanyes de foment esportiu que incidien en la nova realitat esportiva i social del país: com a fenomen popular i juvenil, l'esport esdevenia per al catalanisme d'esquerres el símbol esperançador per al redreçament nacional. Amb l'esdeveniment del règim republicà, l'hegemonia catalanisme repu-

blicà mantingué la seva voluntat d'actuació esportiva amb la idea d'abastir a través de l'esport un autèntic moviment nacional (i nacionalista) que tenia un clar referent en els *sokols* txecs.¹ La desfilada i el festival esportiu de les JEREC l'octubre de 1933 a l'estadi olímpic de Montjuïc, on es congregaren 50.000 espectadors, representà la primera gran demostració esportiva d'aquest tipus a Catalunya i la constatació que el fenomen esportiu constituïa un element fonamental per a l'enquadrament polític juvenil. L'estreta vinculació de molts casals i entitats esportives de base catalanes al catalanisme d'esquerres seria un factor clau per entendre la gran capacitat de mobilització que es manifestà a l'hora d'engegar una iniciativa com el *Moviment de l'Esport Popular* (març de 1936), el qual serví per aglutinar i cohesionar el conjunt d'entitats esportives catalanes de base en una línia que seguia la mobilització unitària antifeixista impulsada en el marc del Front Popular. L'organització de la copa Thäelmann l'abril de 1936, fou seguida de la campanya de boicot als JJ.OO. de Berlín i l'organització de la frustrada Olimpíada Popular de Barcelona, i tot plegat constituï una bona mostra del tarannà d'aquest moviment esportiu i social, en especial si observem el pes que les entitats esportives i culturals dels barris populars de Barcelona hi tingueren.² A Catalunya, a l'igual que arreu d'Europa, la

1. Creades el 1862 a Praga, els *sokols* eren unes associacions gimnàstiques que, a través de la pràctica esportiva, proposaven desenvolupar una consciència política basada en els principis del patriotisme, la democràcia i la justícia social. PUJADAS, X. i SANTACANA, C. (1990): *L'altra Olimpíada. Barcelona '36*, Barcelona: Llibres de l'Index, pp. 68 i ss.

2. PUJADAS, X. i SANTACANA, C., *L'altra Olimpíada...*, op. cit., p. 125.

dinàmica de progressiva vinculació entre manifestació esportiva i política va estar en tot moment vinculada a una presa de consciència generalitzada sobre el protagonisme juvenil en el procés d'emergència d'una societat de masses. Convé recordar que l'emergència d'un conjunt de valors, referents culturals i estètiques associats al jovent fou un dels elements més significatius de la societat d'entreguerres. L'explosió de les avantguardes artístiques o la importància assolida pel cinema com el primer gran mitjà de comunicació de masses són bons exemples d'aquesta nova realitat. L'esport, com a síntesi del dinamisme i la força del jovent, compartiria amb el fenomen cinematogràfic no només el caràcter de fenomen de masses, sinó també la seva concepció per les joves generacions intel·lectuals com una inequívoca manifestació del potencial revolucionari del jovent. Amb la incorporació de les tècniques de mobilització i combat assajades durant la guerra a la realitat quotidiana, aquest protagonisme juvenil es feu encara més evident: a la publicitat massiva en forma d'eslògans breus i ràpids, entenedors i mobilitzadors, l'acompanyà una actuació pública que pretenia incorporar i mobilitzar les masses però alhora imposava un nou estil de lluita en el qual la utopia insurreccional vuitcentista donava pas al nietzschianisme nucli d'elegits disposats a exercir el paper d'avantguarda. L'esport, és clar, com a sublimació darrera de l'esperit de la joventut, seria un dels instruments més útils per a la formació i enquadrament d'aquests joves combatents polítics.

Els joves esportistes llibertaris

Aquest protagonisme juvenil i la fascinació esportiva de les joves generacions no passaren desapercebudes per a amplis sectors del món llibertari català i ja durant l'eufòria sindical de la postguerra s'obrí el debat sobre la necessitat d'incorporar de forma activa l'element juvenil. Les particulars circumstàncies polítiques del període, però, impediren una vertebració que trobava una cobertura ideològica evident en el projecte corporatiu sindicalista projectat a través dels Sindicats Únics. Caldrà esperar, doncs, fins

el període republicà per tal que el món llibertari es decideixi a organitzar el jovent entre les seves files, entre d'altres coses perquè calia omplir ràpidament el buit deixat en matèria de propaganda i captació per organismes com la CNT o la FAI, advocats als problemes més concrets de l'àmbit sindical. Les *Juventuts Llibertàries*, creades formalment el juny de 1932, foren concebudes com una escola per als futurs lluitadors de la revolució llibertària i alhora com l'aglutinant d'una "jove guàrdia" dedicada a garantir una determinada ortodòxia anarquista en el si del moviment.³ Aquesta vocació explica la particular relació mantinguda en el si del moviment llibertari per les JJ.LL. i la FAI, tot i que a Catalunya els joves llibertaris evidenciarien una notable voluntat d'independència respecte els altres organismes del moviment.

Un aspecte notable a l'hora d'observar aquesta autonomia és la vertebració d'aquests joves al voltant dels clubs més nombrosos i actius ateneus llibertaris. Des del mateix moment en què es començà a gestar en el si del moviment una organització específica juvenil podem trobar referències a la premsa llibertària sobre aquesta particular articulació, com la crida als joves publicada a *Solidaridad Obrera* pocs dies abans del congrés constitutiu de les JJ.LL.: "*Camaradas jóvenes de todos los sexos: abandonad todos los lugares de corrupción y aquellos otros que os mantienen en la más completa ignorancia. Vuestro es el presente, el porvenir es vuestro. Los bailes, espectáculos brutales, los cabarets, cafés, campos de fútbol, etc. os distancian de la ruta que habéis de seguir para conseguir vuestra emancipación. Los ateneos libertarios de barriada han sido creados para facilitaros los medios que precisa vuestra elevación*".⁴ Resulta especialment interessant aquí la referència als estadis de futbol o als "espectacles brutals" (una

3. Sobre la gestació de les JJ.LL. veure, per exemple, PEIRATS, J. (1971): *La CNT en la revolución española*, II, París, Ediciones Ruedo Ibérico, pp. 88 i ss.; també, NAVARRO NAVARRO, F. J. (2002): *Ateneos y grupos ácratas: vida y actividad cultural de las asociaciones anarquistas valencianas durante la II República y la guerra Civil*, València: Biblioteca Valenciana, p. 171.

4. "Llamamiento. A los jóvenes en general y a los libertarios en particular", *SO*, 16-VI-1932.

referència a la boxa?), en tant en quant constitueix un reconeixement inequívoc de l'atractiu exercit per l'esport-espectacle sobre el jovent. D'altra banda, aquesta identificació dels ateneus llibertaris com a centres juvenils seria objecte d'algunes crítiques des de l'àmbit sindical, des d'on s'observava amb preocupació la notòria recança demostrada pels seus joves a l'enquadrament sindical. Un bon exemple al respecte el trobem en el comentari de Juan Bueno des de la mateixa Soli qui, després de criticar la proliferació d'ateneus, afirmava categòricament que *"para orientar a los proletarios, sin distinción de sexo, debe bastar el Sindicato y ser éste el centro que irradie la máxima energía revolucionaria que en corto plazo pueda transformar al mundo"*.⁵ Per la seva banda, els joves llibertaris no dubtaren a l'hora d'esgrimir el seu tarannà antidogmàtic i antiautoritari contra els seus "pa-

triarques", a diferència del que succeïa en altres organitzacions polítiques i socials amb una major predisposició a la disciplina. Qui molt bé ens serveix per il·lustrar aquesta voluntat de marcar les diferències "generacionals" és Josep Peirats, qui evocaria en les seves memòries la creació de l'Ateneu de la Torrassa com una iniciativa juvenil vista amb poques simpaties pels veterans sindicalistes: *"Muchos de ellos, los más jóvenes, colaboraban gustosamente con nosotros. Pero los mayores, incitados por algunos demagogos, empezaron a ponernos motes y mirarnos con mal ojo. (...) Otra de sus quejas era que por la tribuna del ateneo no habían desfilado todavía los grandes tribunos de la revolución. (...) En efecto, habíamos prescindido de todo conferenciantes que no fuera capaz de ilustrarnos sobre problemas de base, no importa cuales fueren. Los oradores de masas o vulgares mitineros habían sido intencionadamente olvidados. Esta actitud irreverente para con los santones de la tea inflamada exasperaba a aquellos pobres diablos"*.⁶ És interessant observar com aquesta "consciència juvenil" llibertària trobà atractius referents en l'esport i el cinema. En la revista avantguardista llibertària *Àgora* (Barcelona, 1931-1932), per exemple, podem trobar des del primer moment contínues referències al paper atorgat a la joventut com a referent revolucionari, amb una interessant associació entre jovent i esport com a sublimació de l'essència revolucionària: *"Deportivos del arte. Deportivos de la cultura. Deportivos de las ideas. Jóvenes del nuevo tiempo. Obreros. Universitarios. Inquietos. Hay que levar anclas, izar velas y empujar nuestra nave de la orilla"*.⁷ En relació a la "vocació espor-

5. BUENO, J.: "Culturales", *SO*, 30-XII-1932.

6. PEIRATS, J., *De mi paso por la vida*, Manuscrit inèdit (BPA), volum II, llibre 3, pp. 28-29. Un altre exemple il·lustrador ens el proporciona un altre il·lustre figura torrasenca, el jove Ginés Alonso, qui en relació al primer aniversari de la constitució d'aquest ateneu esgrimiria la seva condició juvenil contra els veterans sindicalistes del barri; ALONSO, G., "Un aniversario. Ateneo Cultural Racionalista de la Torrassa", *SO*, 19-IV-1932.

7. *Tierra y Libertad*, 26-XII-1931; (el manifest aparegué en un full volant inclòs entre les pàgines del setmanari portaveu de la FAI, coincidint amb l'aparició de la revista, en el primer número de la qual, el desembre de 1931, també apareix reproduït el manifest-anunci).

tiva” d’alguns actius joves llibertaris, novament és Peirats qui ens serveix d’exemple, quan contraposava la fal·lera futbolística dels joves torrasencs amb la preferència dels adults del barri per les tavernes o les curses de braus.⁸ Els records de joventut d’en Peirats ens permeten, efectivament, constatar unes diferències en els hàbits de consum de lleure i cultura d’àmbit generacional, situades per sobre de qüestions ideològiques. Aquesta constatació no passaria desapercebuda per als veterans sindicalistes, alguns dels quals s’atrevirien fins i tot a suggerir públicament una major atenció al fenomen esportiu donada la passió de les joves generacions al respecte: “*El fútbol es, justamente, una de las aficiones que, dada la intensidad con que la siente la juventud obrera, aleja a ésta de preocuparse con mayor interés por las cuestiones sociales. Pero, desde luego, si ese deporte se ejercitase con moderación, sin el encarnizamiento ni rivalidades mezquinas de unos clubs para con otros, rivalidad alentada por la misma burguesía, convendremos que ese deporte podría convertirse en solaz y recreo. Hoy no es así, por desgracia, y por esto mismo nuestros teóricos han siempre criticado éste y todos los deportes. ¿Podrían cambiarse y encauzarse esa clase de juegos hasta llegar a auspiciarlos la organización? He ahí una respuesta que no sabríamos dar por desconocimiento de la materia.*”⁹

Qui demostraria un millor coneixement de la matèria mesos més tard seria B. Doufour, secretari del Sindicat Fabril, Tèxtil i del Vestir de Barcelona, qui des del mateix diari criticaria aquells que menyspreaven els esports en general, tot afirmant la seva utilitat no només en matèria de cultura i salut, sinó també com a potencials factors d’enquadrament juvenil. A més, constatada la popularitat dels ídols esportius entre la joventut, plantejava la necessitat de dur a terme una tasca de proselitisme i captació entre els “treballadors dels esports”, és a dir, entre els esportistes professionals. Tot plegat era, se’ns dubte, un bon indicador del grau de percepció d’alguns elements llibertaris sobre el potencial de l’esport com a instrument de captació i propaganda.¹⁰ Segurament la millor mostra d’aquesta línia de pensament la trobem en el comentari elogiós de Medina González a la Solí sobre el polèmic es-

crit del jove periodista madrileny Jacinto Toryho, “La hora de las juventudes”, el qual va causar cert malestar entre els sectors més tradicionals del moviment llibertari. González elogià la voluntat de Toryho d’apostar per un acostament decidit al jovent i de trencar amb els tòpics del passat, apostant decididament per l’esport com un bon mitjà per enquadrar el jovent: “*El deporte, en lo que tiene de cultura física, es un arma formidable para el hoy de la revolución y para el mañana de la construcción anarcocomunista. Y no es que haya de creer que jugando al fútbol o dando saltos va a “venir” la revolución. Nada de eso. Es que con el deporte estamos cerca de la juventud y una juventud deportiva que acude a nuestros medios en donde el desarrollo físico tiene un cometido regenerador, hará robustecer, de una manera grandiosa, el granero de nuestras filas. (...) La juventud libertaria ha de tener su deporte, y un joven libertario que lo cultive puede constituir una fuerza poderosa. (...) A la juventud no se la puede tener metida en las sombrías cavernas del dogma.*”¹¹

Ara bé, tot i que podem constatar entre els llibertaris catalans una *jovenívola* vocació esportiva, situada més enllà d’imatges tradicionals i tòpics, el cert és que a l’hora de la veritat el moviment llibertari no emprengué un activisme en matèria esportiva com el que es decidiren a fer altres organitzacions polítiques com el BOC, les JEREC, o la FJCC. Però el fet de no poder constatar una presència visible llibertària en l’àmbit esportiu no vol dir necessàriament que aquesta no existís. Perquè si hem observat com una de les característiques bàsiques de l’esport català dels anys republicans la seva popularització, és evident que aquesta dinàmica implicaria necessàriament una participació de bona part dels militants i afiliats llibertaris a través, per exemple, dels ateneus i entitats esportives populars que protagonitzaren aquest procés. I en aquest punt és molt possible que, donada la particular estructura organitzativa del món lli-

8. PEIRATS, J., *De mi paso...*, op. cit., volum I, llibre 2, pp. 126 i ss.

9. “Festival futbolístico en La Torrassa”, *SO*, 12-IV-1932.

10. DOUFUR, B., “Deportes”, *SO*, 7-VII-1932.

11. GONZÁLEZ, M., “Alrededor de un folleto. Deporte y Juventud”, *SO*, 29-VI-1933.

bertari, l'associacionisme esportiu fos un terreny participat activament pel conglomerat de "grups d'afinitat" llibertaris, alguns dels quals trobaren en l'àmbit de l'associacionisme esportiu popular una interessant cobertura per a l'exercici de la militància.¹² Al cap i a la fi, tampoc existí una vinculació orgànica oficial entre les forces polítiques del Front d'Esquerres i el Moviment de l'Esport Popular, per bé que hom en fou en tot moment conscient de l'estreta vinculació entre el catalanisme d'esquerres i aquesta iniciativa esportiva. En definitiva, el que convé tenir molt present és la necessitat d'abandonar apriorismes ideològics i saber discernir amb claredat els diferents nivells d'estudi i interpretació a l'hora d'afrontar un estudi sobre un moviment social tan heterogeni i divers com el moviment llibertari. Així doncs, en el cas que ens ocupa, si bé el moviment llibertari no es decidí a fer de l'esport un instrument d'enquadrament polític, no és menys cert que l'interés mostrat per part d'alguns sectors al voltant de l'atracció esportiva de les joves generacions va estar molt vinculat a una participació de bona part de la base social llibertària en la dinàmica de popularització esportiva del període.

Si aquesta implicació és una realitat difícilment contrastable empíricament, més visible resulta la presència sindical llibertària en l'àmbit esportiu, la qual està estretament vinculada a la dinàmica d'espectacularització del fenomen esportiu i a l'emergència d'una indústria al voltant de l'oci i la pràctica esportiva. Així, la presència sindical llibertària en l'àmbit de la indústria d'espectacles públics de Barcelona seria una realitat ben present al llarg de tot el període republicà i la seva incontestable hegemonia durant aquests anys és un factor important a tenir present per entendre la ràpida incautació d'aquesta indústria per la CNT el juliol de 1936. Tot i que el gran baluard llibertari en aquesta indústria fou el personal dels locals d'espectacles (teatres, cinemes, cabarets, etc.), des del primer moment la seva presència abarcaria pràcticament tots els sectors professionals dels espectacles públics, amb seccions sindicals a les cases distribuïdores de pel·lícules, laboratoris, artistes de varietats i circ, personal de les places de braus, etc. En el ple regional de sindicats d'agost de 1931, el *Sindi-*

cat Únic d'Espectacles Públics (SUEP) afirmava representar uns 2.000 afiliats, xifra que no experimentaria grans canvis al llarg del període, mantenint-se generalment sobre els 1.800 afiliats. I, és clar, tampoc faltaria en el SUEP una secció dels treballadors de "Recreos i Sports" formada pel personal dels frontons, canòdroms i instal·lacions esportives, a la qual s'afegiria, les vespres de l'esclat bèl·lic, la secció dels treballadors dels frontons de Barcelona. Aquesta presència sindical en aquells espectacles esportius com els frontons o els canòdroms, caracteritzats per l'important volum de negoci que movien al voltant de les apostes, és un bon indicador del grau de percepció llibertària de la rellevància econòmica de l'esport-espectacle, alhora que ens dona una primera indicació sobre les possibles causes que conduïren l'estiu de 1936 a la incautació de la boxa a Catalunya per la CNT.

La boxa: esport o espectacle?

La boxa seria a Catalunya, juntament amb el futbol, un dels primers esports veritablement popular i espectacular, amb una ràpida proliferació de grans espectacles pugil·lístics (22.000 espectadors el 1924 a l'estadi de les Corts en el combat Alís-Hobin o 30.000 espectadors a Montjuïc el 1935 en el combat Uzcudun-Schmelling), i la proliferació de grans instal·lacions dedicades a la boxa, com el Gran Prize com a elements més visibles d'aquest procés. Tot i que desconexem ara per ara amb certesa el número exacte d'entitats dedicades a la boxa en aquells moments, així com el número de socis d'aquestes entitats i la seva evolució, podem observar alguns exemples de la jovenívola vocació popular per la boxa en el nostre país. El 1920 l'*Ateneu Enciclopèdic Popular* comença a organitzar ve-

12. Un bon exemple el trobem en el grup "Sol y Vida" de l'ateneu del Clot, el qual, sota l'aparença d'un grup excursionista i naturista, amagava una xarxa organitzada d'evasió d'activistes llibertaris a través dels Pirineus. Sobre el paper dels grups d'afinitat en l'entramat associatiu llibertari, veure, per exemple, TAVERA, S. & UCCELAY-DA CAL, E., "Grupos de afinidad, disciplina bélica y periodismo libertario, 1936-1938", *Historia Contemporánea*, 9, pp. 167-190.

til·lades de boxa amb certa regularitat, símptoma que es practicava aquest esport en la seva secció gimnàstica des de feia algun temps. El mateix any s'inaugura la secció de boxa en la secció esportiva del CADCI¹³ i l'any següent esdevé la constitució de la *Federació Espanyola d'Esports de Defensa* a partir d'una convocatòria de la *Secció Gimnàstica de l'AEP* en la qual hi participa també l'*Ateneu Obrer de Sant Andreu*. Dos anys més tard s'afegiria a aquestes entitats populars la *Secció de Boxa del Centre Nacionalista Republicà del Clot* per formar totes plegades la *Federació Catalana de Boxa*.

Al marge de la importància de la pràctica popular de la boxa a Catalunya, és molt interessant observar com entre els integrants del món pugil·lístic català es percebia clarament la importància econòmica de la boxa com a "espectacle" esportiu. Al respecte, una editorial de la revista *Boxeo* (Barcelona, 1924-1936) de gener de 1931 evidencia les contradiccions entre els interessos econòmics i els principis esportius: "*Nosotros, claro está, no podemos hacer buenas migas con los organizadores de veladas. Éstos van a lo suyo, a su negocio, sin otras miras que las puramente utilitarias. Por contra, nosotros que somos la afición, al aceptar que del deporte se saque un rendimiento numismático, debemos exigir que la calidad corresponda a la cantidad con que contribuimos al sostenimiento de la organización. De ahí que, necesariamente, choquemos con los promotores, por ser los suyos y los nuestros, intereses antagónicos*".¹⁴ La cita és molt interessant, en especial perquè posa de manifest el tarannà del grup que es movia al voltant d'aquest setmanari, caracteritzat per la seva defensa dels "proletaris" de la boxa, els boxejadors: "*esos muchachos, estrellas hoy de nuestro pugilismo, apenas ganan para vivir decorosamente, mientras los que los explotan, mángers —no todos— y organizadores —no empresarios— embolsan cada día más dinero y viven a costas de esos parias*". La solució a aquesta injustícia estava clara: "*Mientras los boxeadores no formen su sociedad en defensa de sus intereses y nombren a quien debe representarles en el Comité Paritario de Boxeo, su situación no será lo decorosa a que tienen perfecto derecho y, de paso, contribuirán con su tenor a*

que esos individuos, ese bloque, que podemos denominar caciquismo, no solo se mantenga, sino que se vaya desarrollando".¹⁵ La percepció de la vessant econòmica de la pràctica esportiva professional implicava necessàriament que les relacions entre esportistes i empresaris es dirimissin en els mateixos termes i àmbits que la resta de treballadors. D'aquí que es reivindicués no només la creació d'un sindicat o associació professional de boxejadors, sinó la seva participació en els mecanismes de concertació social que en aquells moments funcionaven.¹⁶

La qüestió de la creació d'un sindicat de boxejadors seria un tema recurrent pel grup de *Boxeo*, el qual, fins i tot, intentaria fer-se amb el control de la Federació Espanyola de Boxa en l'Assemblea d'aquest organisme de l'any 1931, presentant una candidatura i un programa els quals, sota el significatiu lema "El 14 de Abril deportivo", situava la constitució d'una "Mutualitat" de boxejadors, la col·legiació d'àrbitres i la creació d'una associació de managers com els principals punts del seu programa.¹⁷ Aquest primer intent d'assalt a la boxa havia arrencat el gener de 1929, quan el director de la revista, Juan Silvestre, posà en marxa una campanya pública de "sanejament" de la boxa espanyola, (segons deia, sotmesa als interessos del "trust" empresarial), i creà una xarxa de comitès regionals (23) com a base d'una Associació Espanyola de Boxa alternativa a la Federació, en la qual "*entrarían solamente elementos reconocidos y al mando de la cual se pondrían personas si no más capacitadas que las actuales, al menos más honradas en sus obligaciones deportivas*".¹⁸ Tot i que aquest primer assalt a les institucions de la boxa fracassaria, la insistent campanya del grup de *Boxeo*

13. LORENTE, J. (1996): *Història de la Boxa Catalana*, 2 vol., Barcelona: Tot Editorial, p. 49.

14. *Boxeo*, 13-I-1931.

15. "De re pugilística. Caciquismo", *Boxeo*, 19-II-1929.

16. El març de 1929 la Comissió Mixta d'Espectacles Públics de Catalunya afirmà la seva potestat per sobre de la Federació Catalana de Boxa en els assumptes relacionats amb les relacions entre boxejadors i managers, a l'igual que en el cas de futbolistes, jockeys, pelotaris i altres "obers" de l'esport; *Boxeo*, 12-III-1929.

17. "El 14 de Abril deportivo. ¡Delegados!", *Boxeo*, 19-IV-1931.

18. *Boxeo*, 2-IV-1930.

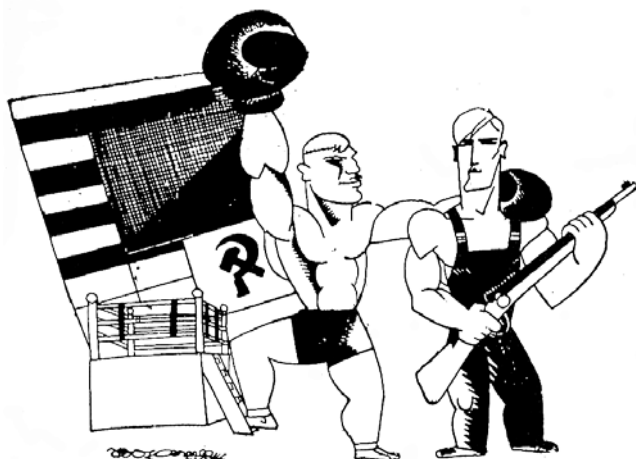
Esta tarde, en Las Arenas

beneficio de las Milicias Antifascistas, la primera reunión controlada por el Sindicato de Boxeadores Profesionales

A la elevada finalidad de la organización se une el interés de los combates que presentan en el ring gran número de primeras figuras de

nuestro pugilismo

Lrias - Matesanz, la revancha Safont - Lozano, Ortega - Sampedro e Isasti - Lorent, son los combates más destacados del nutrido programa

¡A combatir por los combatientes!

en pro d'una veritable "professionalització" de la boxa començaria a donar alguns fruits el gener de 1932, quan, després d'alguns intents frustrats, es constitueix l'*Amical de Managers barcelonesos*, una entitat saludada com el primer pas en la línia d'intentar imposar un control sobre les relacions entre boxejadors, managers i promotors. Sense aquest control, els grans perjudicats en el negoci pugilístic eren els boxejadors, ja que els managers, que teòricament havien d'exercir el paper d'entrenadors, a l'hora de la veritat preferien exercir el més lucratiu paper d'intermediaris al servei dels promotors: "Hoy por hoy el trabajo de muchos managers consiste únicamente en firmar para su pupilo un contrato de pelea y reloj en mano contar los tres minutos de los rounds de entrenamiento. (...) Se im-

pone, pues, que las Federaciones exijan a todo aquel que quiera dedicarse a tan delicado trabajo, un examen donde pueda demostrar a conciencia poseer los conocimientos necesarios".¹⁹ La constitució de l'Associació de managers podia significar, efectivament un primer pas per fer valer el pes dels boxejadors en el "negoci", ja que "es indiscutible que sin una experiencia en la materia nadie debería estar legalmente capacitado para ejercer la profesión de manager. (...) Siempre, indefectiblemente, un antiguo boxeador secundará más eficazmente a otro que cualquier advenedizo".²⁰ Així doncs, la sol·lució als problemes de la boxa passaven per una purga i depuració d'aquesta en funció dels interessos corporatius dels proletaris pugilístics, els boxejadors.

El problema era que això no seria possible fins que aquests no s'erigissin en veritable grup de pressió per fer valer els propis interessos, i aquí *Boxeo* no deixava espai al dubte a l'hora d'assenyalar els culpables d'aquesta manca d'iniciativa: "a pesar de lo mucho que llevamos hecho, aún nos falta bastante para llegar a la cristalización. Entre esto

está la constitución de la Sociedad benéfica y de resistencia entre los boxeadores, que tanta falta está haciendo y que no se ha llegado por el endiosamiento e indiferencia de los púgiles consagrados".²¹ Aquesta dificultat per aconseguir una sindicació o associació dels "treballadors de la boxa" a Barcelona contrastaria amb la creació a Madrid d'un *Montepío de boxeadores* després d'una gira "de sanejament" de la boxa madrilenya de Juan Silvestre.²² Aquestes dificultats per formar un sindicat de boxejadors a Barcelona

19. "Plenitud a medias", *Boxeo*, 15-IV-1931.

20. BOUSA Y GARCÍA, J., "Hacen falta managers!", *Boxeo*, 6-X-1931.

21. "Nueve años de lucha", *Boxeo*, 5-I-1932.

22. *Boxeo*, 14-VI-1932.

era, paradoxalment, un símptoma inequívoc de la vitalitat d'aquest espectacle a la ciutat comtal, on els boxejadors podien fer "el salt" al professionalisme amb una facilitat que la regulació de la pràctica d'aquest esport a través d'associacions professionals segurament impediria. Igualment simptomàtic és que l'Amical de managers, que havia de ser un primer pas en la regulació del negoci pugil·lístic, ben aviat donà mostres de voler exercir el paper també de societat promotora, qüestionà aquesta que aixecà airades crítiques del grup de *Boxeo*. L'enfrontament de l'Amical contra el manager Artero, al càrrec del qual estaven els ídols catalans Gironès, Ros i Flix, no era sinó un indicador que la seva voluntat era erigir-se en un grup de pressió capaç d'obligar als empresaris promotors a comptar amb ells a l'hora d'organitzar els espectacles esportius i no només amb les grans estrelles consagrades de la boxa.²³

De tot aquest panorama d'interessos contraposats podem extreure una conclusió evident: la vitalitat de la boxa a Catalunya afavorí ben aviat el creixement de tota una indústria al seu voltant amb un volum de negoci prou important perquè els múltiples actors que en ella intervenien intentessin situar-se en una posició favorable de cara al repartiment d'un succulent pastís. De tots plegats foren sempre els boxejadors, com a "proletaris" d'aquest negoci, els pitjors situats, malgrat els intents del grup de *Boxeo* per fer-se amb el control d'aquest esport i imposar una regulació favorable als interessos dels boxejadors. Caldrà esperar, doncs, fins l'esclat revolucionari d'estiu de 1936 per assistir a un nou round en el combat pel control de la boxa catalana.

La revolució esportiva

L'aixecament militar de juliol de 1936 i la conjuntura militar-revolucionària posterior obligà l'esport català a una necessària adaptació a les noves i excepcionals circumstàncies. A grans trets, els primers mesos de guerra van paraitzar el procés competitiu regular de la majoria d'esports, els quals van percebre la nova situació en clau d'interinitat, amb el convenciment que ràpidament es restabliria la normalitat. A la

pràctica, tot plegat es traduí en el desenvolupament d'iniciatives esportives benèfiques de forma paral·lela als tímids intents de clubs, federacions i institucions de govern d'adaptar-se a la nova realitat. D'altra banda, però, arreu es feu evident l'escassa percepció de les possibles repercussions que el procés revolucionari d'aquell estiu podia tenir sobre el fenomen esportiu: al marge de les depuracions o persecucions d'entitats més o menys vinculades "a l'enemic" (fonamentalment les institucions religioses amb seccions esportives), la majoria de clubs i entitats esportives catalanes van esforçar-se per reprendre el seu normal funcionament.

La boxa catalana, a diferència del que succeïa a Madrid, on el *Montepío de Boxeadores* s'incautaria ràpidament de la Federació Castellana de Boxa poc després de l'aixecament militar, no despertaria de la seva somnolència estival fins a mitjans d'agost, quan l'anunci del manager i promotor "Dickinson" de la preparació d'una jornada benèfica a les Arenes amb el beneplàcit del Comitè de Milícies, destapà la capsa dels trons.²⁴ Pocs dies després d'anunciar-se aquesta vetllada es reunia una assemblea de boxejadors, managers i "crítics" per desautoritzar públicament el promotor de l'acte benèfic i anunciar la incautació de la Federació Catalana de Boxa.²⁵ Qui també despertaria aquells dies seria el grup de *Boxeo*, que s'atorgaria públicament la paternitat de la iniciativa incautadora davant els boxejadors catalans: "*Imitad el ejemplo viril de los boxeadores madrileños, administrando vuestros esfuerzos e intenciones. Por nuestra iniciativa se reunieron el jueves unos cuantos púgiles, acordando constituirse en comisión para fundar el sindicato de boxeadores catalanes*".²⁶ Aquesta comissió, a més, deixava clar quin havia estat el desencadenant dels fets: "*La comisión organizadora del Sindicato de managers y boxeadores catalanes se dirige a la opinión pública para hacer constar lo*

23. DÍAZ, E., "Lo que hay que rectificar", *Boxeo*, 27-IV-1932.

24. *El Mundo Deportivo*, 15-VIII-1936.

25. "La revolución deportiva. Los boxeadores se han incautado de la Federación Catalana de Boxeo", *El Mundo Deportivo*, 22-VIII-1936.

26. SILVESTRE, J., "¡Boxeadores uníos! ¡Ha sonado el gong de vuestra liberación!", *Boxeo*, 22-VIII-1936.

*siguiente: haber visto con disgusto que un sujeto particular, por si y ante si, se haya arrogado la representación de los púgiles catalanes para organizar una titulada velada benéfica (...) Por lo tanto, los managers y boxeadores reunidos en magna asamblea acuerdan: desautorizar al promotor de la proyectada velada del próximo día 30".*²⁷

Vistes així les coses, la posada en marxa del procés d'incautació de la boxa catalana semblava obeir a causes que poc tenien a veure amb la realitat revolucionària del moment. El protagonisme del grup de *Boxeo* és un bon indicador al respecte, així com la sèrie de mesures adoptades per l'Assemblea de boxeadors clarament orientades a una reorganització de la boxa catalana en funció dels interessos corporatius dels boxeadors: anul·lació de contractes entre managers i promotors (art. 3), designar els àrbitres només entre ex-boxejadors (art. 5), reclutar entre els boxeadors retirats el personal de les sales d'espectacles pugilístics (art. 6), gestionar la creació d'una assegurança per cobrir les lesions dels boxeadors (art. 12), exigir la condició d'ex-boxejador per als aspirants a managers (art. 14), etc.²⁸ Semblava, doncs, que el procés revolucionari engegat després de l'alçament militar permetria, finalment, dignificar la condició dels proletaris de la boxa. Ara bé, és evident que la conjuntura política i social del moment també jugaria un pes important en tot el procés: "*Nombrada la Comisión encargada de estructurar el sindicato de boxeadores, managers y críticos de boxeo, se dirigió seguida por buen número de compañeros al Sindicato de Espectáculos de la CNT, en donde expusieron su adhesión al mismo y recabaron la autorización para incautarse de la Federación Catalana, cosa que se hizo poco después, sin hallar resistencia por parte de los federativos allí presentes*".²⁹ A ningú escapava, doncs, que el control total que exercia la CNT sobre els espectacles barcelonesos des dels primers dies de la revolució implicava necessàriament comptar amb el seu beneplàcit per a qualsevol moviment en aquest àmbit econòmic. No deixa de resultar, però, irònic que fos un organisme aliè a la CNT qui prengués una iniciativa tan revolucionària com una incautació, prèvia autorització de "l'autoritat compe-

tent" en la matèria, o sigui, els anarcosindicalistes. No podem oblidar aquí tampoc que l'anunci de la vetllada benèfica que desencadenà tot el procés comptava amb el beneplàcit del Comitè de Milícies i que l'hegemònica CNT-FAI no havia manifestat fins llavors un gran interès per la incautació i control de la pràctica esportiva. Les coses canviaren, és clar, amb l'entrada a l'escenari de la revolució dels boxeadors catalans, que fou saludada des de *Solidaridad Obrera* amb un interessant comentari sobre el paper que podien jugar els esportistes en aquell context: "*siendo el deporte un medio de fortalecimiento físico y disciplina moral, los deportistas, tanto por su adiestramiento corporal como por su hábito de lucha, pueden constituir para determinadas operaciones bélicas una tropa de elección susceptible de prestar importantes servicios*".³⁰ D'altra banda, és evident que, al cap i la fi, com succeí en múltiples àmbits de la societat catalana, la lògica del procés d'incautació de la boxa obeïa a una voluntat d'exercir l'espai de poder aconseguit gràcies a la nova conjuntura social i política sense que aquesta, però, alterés excessivament el seu normal funcionament. En poques paraules: aconseguit el control de la boxa per un determinat grup d'interessos, el que calia era adequar-se a la nova realitat a fi i efecte de mantenir, amb el mínim d'alteracions i ingerències possibles, el funcionament de la boxa professional com a negoci. Un bon exemple al respecte el trobem en la resposta que *Boxeo* adreçà airadament al CCPEP a propòsit de la postura contrària al professionalisme esportiu manifestada per aquest organisme durant els actes de l'Onze de Setembre: "*Por qué razón el deportista, el campeón no puede ser igual que un músico o un actor, que de un arte, una especialidad humana, ha hecho una profesión que en todas partes se utiliza como espectáculo?*".³¹ Estava clar, doncs, que es tractava de la socia-

27. "Ni intermediarios ni figurones", *Boxeo*, 22-VIII-1936.

28. "Los managers y boxeadores, constituidos en Sindicato, se incautan de la Federación Catalana", *Boxeo*, 22-VIII-1936.

29. "¡La incautación!", *Boxeo*, 22-V-1936.

30. "Los deportistas y la lucha contra el fascismo", *SO*, 22-VIII-1936.

31. "El boxeo para y al alcance de todos", *Boxeo*, 15-IX-1936.

lització de la boxa no com a esport, sinó com a negoci. D'aquí que lògicament, els nous amos de la boxa professional s'adrecessin al SUEP-CNT per aconseguir una cobertura per a la seva situació, donat el seu control sobre les sales d'espectacles barceloneses. No és estrany, doncs, que tot just el dia després de tenir lloc l'assemblea de boxejadors i la incautació de la Federació, *Solidaridad Obrera* anunciés la reobertura de les instal·lacions del Gran Price, principal seu de la boxa catalana.³²

Per la seva banda, l'anarcosindicalisme també donava mostres de voler adaptar-se ràpidament a la nova situació, deixant de banda maximalismes ideològics i fent gala del mateix pragmatisme que l'havia conduït, al marge de la retòrica i el discurs revolucionari d'aquelles setmanes, a acceptar imposar un cert control sobre la situació política i militar (constituïció del Comitè de Milícies, etc.). Al respecte, seria Ricardo Sanz el responsable d'aclarir l'aparent contradicció que suposava admetre la supervivència d'espectacles "brutals" com la boxa en el marc de la revolució liderada pels llibertaris: "*La continuación de estos espectáculos en un movimiento revolucionario de dignificación social, origina una palpable contradicción (...) pero lamentablemente la práctica opone una serie de obstáculos a la supresión fulminante de estas modalidades, que suele imponer su subsistencia (...) la supresión pondría en la calle a varios millares de individuos que así malganaban el sustento (...) Además, la asimilación a otras labores de muchos de estos ciudadanos resultaba difícil, como en el caso de los pelotaris, dedicados exclusivamente al juego de su especialidad*".³³ D'altra banda, la retòrica del grup de *Boxeo* que atorgava el paper de proletaris esportius als boxejadors no feia sinó més digerible per als anarcosindicalistes catalans l'assimilació d'aquest "espectacle brutal", en especial un cop constatada l'aparent desaparició dels empresaris promotors.

El retorn a la "normalitat"

Consumada la incautació de la boxa i un cop celebrat el festival benèfic de boxa que havia en-

gegat el procés, arribava l'hora de gestionar la nova situació. I aquí és on des del primer moment es pot constatar que la lluita pel control de la boxa catalana només acabava de començar. El grup de *Boxeo*, avantguarda d'aquesta revolució pugil·lística, faria sonar la veu d'alarma sobre les maniobres poc clares que rondaven el nou-nat sindicat a propòsit de la definitiva constitució d'aquest, tot exigint el nomenament definitiu d'una junta directiva en la qual estiguessin representats els veritables impulsors de la revolució pugil·lística.³⁴ De fet, segons Ramón Larruy, el mateix comitè designat per l'assemblea de boxejadors per organitzar el sindicat i la boxa, era en si mateix el clar exemple que la suposada revolució que havia de restituir la boxa als seus pàries no era tal: "*Hace apenas tres semanas (...) que un pelotón anónimo dio el trascendental paso, por algunos tan criticado, y dejado al margen en la Asamblea de boxeadores, por presión directa de los intereses burgueses de los organizadores, pulpo de mil tentáculos, allí representado, fue substituído por un comité, cuya desorientación en la empresa a él encomendada es evidente, ya que ni un paso más allá ha dado, desde que cogió las riendas de lo que tenía que ser la nueva organización proletaria*".³⁵ Les coses es veuen més clares si observem el protagonisme adquirit pels managers en tot aquest assumpte, relegant als boxejadors al seu tradicional paper de proletaris de la boxa, tot demostrant la seva voluntat d'ocupar l'espai dels foragitats promotors.

Un cop d'ull als acords presos en la primera assemblea del sindicat (20-IX-1936) ens confirma, no només el protagonisme dels managers, sinó el veritable tarannà d'aquests en la gestió d'aquest "espectacle esportiu". El primer punt a destacar és que l'assemblea ratificà formalment la socialització de les sales de boxa, "*debiendo en lo sucesivo existir sólo en Barcelona las que el Sindicato creyere necesarias, suprimiendo algunas, que sólo establecen competen-*

32. "El Price Sporting Club", *SO*, 21-VIII-1936.

33. SANZ, R.: "El Sindicato de la Industria del Espectáculo", *Tierra y Libertad*, 22-X-1936.

34. "¡Boxeadores, atención!", *Boxeo*, 8-IX-1936.

35. LARRUY, R., "¡Ea, amigos, hay que seguir andando!", *Boxeo*, 15-IX-1936.

cia con otras instaladas en el mismo barrio”.³⁶ A primera vista, la mesura seguia les mateixes directrius que en l'àmbit dels espectacles en general havia adoptat el SUEP-CNT, el qual havia decidit tancar algunes sales de cinema i teatre per evitar un excés de competència. Però en el cas de la boxa la mesura tenia altres repercussions. D'entrada, les sales de boxa passaven a estar sota la direcció dels managers del sindicat, els quals, a més, deixaren ben clar des d'aquest moment qui manava a la boxa: després de decretar-se la sindicació obligatòria dels boxejadors i la responsabilitat única del sindicat a l'hora d'organitzar les vetllades (cap boxejador podia negar-se a combatre si així ho disposava el sindicat), l'assemblea acordà “*teniendo en cuenta la serie de vejaciones por las que han hecho pasar a boxeadores y managers cuantos habían figurado en las organizaciones de boxeo que actuaban en Barcelona, que éstos sean excluidos a perpetuidad para cuanto tenga relación con el boxeo. Se citó de manera explícita en esta proposición a los que habían pertenecido a Palace S.C., Barcelona Ring, Olympia-Ring y la empresa Iris Park*”.³⁷ Estava clar, doncs, que havia arribat el moment de passar comptes amb el passat i que els nous amos de la boxa catalana s'afanyaven a purgar aquesta de molestes intromissions que poguessin amenaçar la seva posició dominant: amb aquestes mesures quedava sense efecte l'acord de l'assemblea del 20 d'agost que permetia la lliure actuació de promotors particulars aliens al sindicat (art. 15), però alhora es mantenia vigent l'acord de la mateixa de permetre l'existència de la figura del “manager financer” (art. 14). Els nous amos de la boxa catalana tenien la clara intenció de fer valer la seva posició dominant per actuar com els únics empresaris del sector, seguint la màxima que calia canviar-ho tot per tal de deixar-ho tot igual, amb el beneplàcit d'una CNT decidida a no intervenir per tal de no perdre uns companys de viatge inesperats.

Curiosa revolució “proletària” aquesta en la qual uns empresaris són substituïts per altres. La ironia no passà desapercibuda per a uns il·lustres derrotats: consumada la reorganització de la boxa catalana pel sindicat definitivament constituït, *Boxeo* anunciava la seva suspensió per manca

de material i diners, tot denunciant el cop d'estat encobert que s'havia produït en el sindicat: “*hemos de lamentarnos de que en la Directiva únicamente figure y aun en calidad de vocal, uno de los valerosos boxeadores y managers que arrosaron sus intereses y su popularidad en aras de la creación del sindicato, mientras que otros, precisamente los que más acerbadamente censuraron la energía de los valientes que se incautaron de la Federación, ocupan los cargos de más confianza*”.³⁸ Efectivament, si donem un cop d'ull a la composició del Comitè directiu del sindicat observarem com aquest està dominat pels managers, amb Antonio Noves com a President. Del grup impulsor de la incautació només restava en el Comitè Víctor Ferrand, manager que havia cedit el local del “Central Ring” per a la celebració de la primera assemblea de boxejadors, i que ara es veia relegat al càrrec testimonial de vocal. Per la seva banda, els boxejadors, que havien vist relegat a l'ostracisme a en tot el procés a compatriotes que havien fet públicament gala de les seves simpaties llibertàries com “Young Ciclone” o Tarré,³⁹ tornaven a quedar-se amb l'honorable títol de proletaris de la boxa. Significava tot plegat el triomf de la “contrarrevolució” en la boxa catalana? Per al grup de *Boxeo*, novament derrotat en el seu l'assalt a la boxa catalana, no hi havia cap mena de dubte i a tal efecte cridava l'atenció de la CNT, la darrera oportunitat per salvar la situació: “*Y para terminar, llamamos la atención de la nueva junta directiva sobre la anomalía de darse el postín de tener presidente y vicepresidente cuando de todos es sabido que en las normas sindicales de la CNT estos cargos son incongruentes, puesto que con un se-*

36. “La asamblea del Sindicato de Boxeadores”, *El Mundo Deportivo*, 21-IX-1936.

37. Ídem.

38. “Los directivos del Sindicato de Boxeadores”, *Boxeo*, 22-IX-1936.

39. “Young Ciclone”, etern aspirant al tron de campió de Gironès, declararia públicament la seva simpatia per la FAI en una entrevista al setmanari *Boxeo* del 15-IX-1936; per la seva banda, Tarré seria el primer en llançar públicament la idea d'organitzar un festival benèfic pro-milícies en una carta enviada a *El Mundo Deportivo* des del front i publicada el 9-VIII-1936, i participaria en el festival de les Arenes vestint pantaló roig i negre amb les sigles de la CNT-FAI inscrites en ell (*Boxeo*, 8-IX-1936).

cretario general se arregla a la perfección. ¡Ah! No debemos terminar sin hacer patente nuestra extrañeza de que en ninguna de las Asambleas celebradas por el Sindicato se haya dado cuenta del estado de los Fondos que dejó en la caja le ex-federación catalana... Si nuestra sugerencia no basta, creemos que los compañeros del Comité de Espectáculos Públicos de la CNT harán comprender a los directivos del Sindicato de Boxeadores la conveniencia de proceder de acuerdo con nuestra proposición".⁴⁰

Però la CNT no varià la seva còmode posició d'observador privilegiat. Entre d'altres coses perquè era ben conscient de la seva incapacitat per gestionar una situació en la qual, els principis revolucionaris llibertaris estaven francament en contradicció amb el sentiment general dels actors implicats. Conscients d'això, els anarcosindicalistes apadrinaren una revolució esportiva que no era tal amb la clara intenció de mantenir la seva indiscutible hegemonia en el sector dels espectacles públics barcelonesos en un moment en el qual començava a fer-se evident per a tothom que l'evolució dels aconeximents polítics i militars obligava a prendre una sèrie de mesures difícilment digeribles per a l'ortodòxia revolucionària llibertària. Irònicament, però, aquesta paradoxal actuació llibertària en l'àmbit de la

boxa seguia una dinàmica similar a la mantinguda en la resta de sectors professionals controlats pel SUEP-CNT, la qual és un factor importantíssim per comprendre com aquesta hegemonia es mantingué inalterada al llarg de tota la guerra. Aquesta, però, és una altra història.

Referències bibliogràfiques

- LORENTE, J. (1996): *Història de la Boxa Catalana*, 2 vol., Barcelona: Tot Editorial.
- NAVARRO NAVARRO, F.J. (2002): *Ateneos y grupos ácratas: vida y actividad cultural de las asociaciones anarquistas valencianas durante la II República y la guerra Civil*. València: Biblioteca Valenciana.
- PEIRATS, J. (1971): *La CNT en la revolución española*, II. París: Ediciones Ruedo Ibérico.
- PEIRATS, J.: *De mi paso por la vida*. Manuscrit inèdit (BPA), volum II, llibre 3.
- PUJADAS, X.; SANTACANA, C. (1990): *L'altra Olimpíada. Barcelona'36*. Barcelona: Llibres de l'Índex.
- TAVERA, S.; UCELAY-DA CAL, E.: *Grupos de afinidad, disciplina bélica y periodismo libertario, 1936-1938*, Historia Contemporánea, 9.

40. "Los directivos...", art. cit.

